

MORFOLOGİYANIN LEKSİKA İLƏ İNTEQRATİV TƏDRİSİ

İbtidai siniflərdə təlimin istiqaməti şagirdlərin nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə yönəlir. Nitq bacarıqlarının inkişafının əsas komponentlərindən biri isə lüğət ehtiyatının artırılmasıdır. Ona görə də morfologiyanın tədrisi prosesində şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməklə bağlı müxtəlif işlər aparılır. Şagirdlər sözün qrammatik forması ilə leksik mənası arasında mövcud olan əlaqələri başa düşdükdə, onların müxtəlif nitq hissələrində birləşməsinə və bu nitq hissələrinə aid kateqoriyaları daha şüurlu mənimsəyirlər. Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi sisteməlik xarakter daşıyır və morfologiya üzrə bütün materialların üzvi bir hissəsini təşkil edir.

Azərbaycan dilinin morfologiyası dilimizdə olan sözlərin formalarından bəhs edən təlimdir. "Morfologiya bəhs fonetika və sintaksislə, şagirdlərin şifahi və yazılı nitqlərinin inkişafı, onların lüğət ehtiyatı, dilimizin orfoqrafik xüsusiyyətləri ilə sıx əlaqədədir" [2, 123].

Morfologiya qrammatikanın bir hissəsi olmaqla, obyekt müxtəlif qrammatik məna kəsb edən sözlərdir. Sözün qrammatik mənasının nitqdə əhəmiyyəti çox böyükdür. Lüğətin zənginliyi dilin zənginliyi üçün çox mühüm şərtədir. Hər kəsin lüğət ehtiyatı nə qədər zəngin olarsa, onun nitqi də bir o qədər zəngin və dolğun olacaqdır. Professor Y.Kərimov yazır ki, uşaqlarda sözlərin linqvistik münasibətinin yaradılması vacibdir. Onlar sözün qrammatik forması ilə leksik sistemi arasında mövcud olan əlaqələri başa düşməlidirlər [4, 139].

Uşaqlarda sözün qrammatik formasına münasibətin nə vaxtdan yaranması, sözün əşyavi mənasına münasibətin onun qrammatik mənasına münasibətə nə vaxtdan keçməsi məsələsi L.İ.Aydarova tərəfindən işlənmişdir. O, belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, sözlə təsirin müəyyən qaydası mənimsənilərkən uşaqlarda sözün ümumi başa düşülməsi də dəyişir. Əvvəllər onlar üçün vahid, hissələrinə ayrılmayan söz mürəkkəb semantik və morfoloji cəhətləri olan dəyişkən sistemə çevrilir [3, 208].

Şagird məktəbə çox az söz ehtiyatı ilə gəlir, I sinfə qədəm qoyduğu vaxtdan başlayaraq onun leksikonuna yeni-yeni sözlər daxil olmağa başlayır. Sözün leksik mənası üzərində iş söz yaradıcılığı ilə qırılmaz əlaqədə həyata keçirilir. Söz yaradıcılığı üzrə işlər isim, sifət, feil, say, əvəzlilik, zərfin tədrisi ilə əlaqəli şəkildə aparıldığına görə sözlərin leksik mənalı və qrammatik mənalının başa düşülməsi üçün zəmin yaranır.

Morfoloji qaydaların tədrisi prosesində lüğət işinin səmərəli təşkili üçün həmçinin müəllimin aşağıdakıları bilməsi zəruridir:

- 1) şagirdlərin nitqində həmin qrammatik kateqoriyalardan istifadə edilməsinin xüsusiyyətləri;
- 2) həmin qrammatik kateqoriya üzrə şagirdlərin fəal və qeyri-fəal lüğəti;
- 3) bu sözlərin mənasını başa düşməyin düzgünlüyü dərəcəsi;
- 4) şagirdlərin həmin mövzunu mənimsəmə imkanları;
- 5) dərslərin həmin mövzu üzrə leksik bazası;
- 6) dərslərdə həmin mövzu üzrə çalışmaları xarakteri və sistemi;
- 7) həmin mövzunun tamamlanmasını tələb edən məsələlər;
- 8) həmin mövzu ilə əlaqədar şagirdlərin öyrənməli olduqları yeni sözlər;
- 9) mövzu üzrə lüğət işinin səmərəli keçirilməsini təmin edən sistem. [4, 147].

Müəllim morfologiyanın tədrisində şagirdləri sözləri müəyyən mənaya malik olan bir vahid kimi qavramağa, bu mənənin bir qrup sözlə aid olduğu və xüsusi forma kəsb etdiyini dərk etməyə, sözün leksik mənası ilə qrammatik mənası arasındakı əlaqəni müəyyən etməyə yönəlir. Belə ardıcıl iş prosesində şagirdlərin lüğət ehtiyatı yeni söz və ifadələrlə zənginləşməkdə davam edir. Hər bir morfoloji materialın tədrisində leksik iş üçün potensial imkanlar mövcuddur, bu imkanları reallaşdırmaq isə hər bir müəllimin borcudur.

Morfologiyanın tədrisində şagirdlərin lüğət ehtiyatını inkişaf etdirmək üçün aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilməlidir:

-ayrı-ayrı dil faktları, hadisələri üzərində müşahidə, qruplaşdırma və ümumiləşmiş fikir söyləmək üçün situasiyanın yaradılmasına;

-keçmiş bilikləri xatırlatmağa xidmət edən çalışmaları üzərində işin təşkilinə;

-məzmunun şüurlu mənimsənilməsinə xidmət edən çalışmaları üzrə işin təşkilinə və s.

Qrammatik təhlil prosesində hər hansı nitq hissəsinə aid qrammatik əlamətlər müəyyənləşdirilərkən sözün leksik mənası nəzərə alınır. Çünki morfoloji anlayışlar sırasına ilk növbədə əsas nitq hissələri haqqında biliklər daxildir. Əsas nitq hissələri isə müstəqil leksik mənaya malik olan söz qruplarından təşkil olunur.

Sözdüzəldici şəkildə, düzəltmə sözlər haqqında ətraflı məlumat vermək, şagirdlərin əvvəlcədən bildikləri məlumatları yeniləri ilə zənginləşdirib sistemə salmaq, eyniköklü müxtəlif mənalı sözlərin ümumi və xüsusi cəhətlərini ayıra bilməyi öyrətmək şagirdlərin lüğət ehtiyatını artırmaq baxımından çox faydalıdır.

İsmin tədrisinin leksika ilə əlaqə imkanları daha genişdir. İsm lüğəvi və qrammatik mənasını öyrətməyə başlayarkən müəllim şagirdlərin bu sahədə mövcud biliklərini nəzərə almalıdır.

Şagirdlər I sinfə gəldikləri gündən ad bildirən sözlərlə (əşyalarla) tanış olurlar. Səs təhlil-tərkib əməliyyatı ad bildirən sözlər üzərində aparılır. Öyrənilən səs sözün əvvəlində, ortasında və axırında tapılması ilə əlaqədar axtarıcılıq nəticəsində şagirdlərin lüğətinə yeni-yeni sözlər daxil olur. Savad təliminə hazırlıq dövrünə aid şəkili səhifələrdə dərs ləvazimatı, heyvanlar aləmi, ev heyvanları, vəhşi heyvanlar, quşlar, ev quşları, çöl quşları, tarlada, bağda görülən işlər, musiqi alətləri, ailə, məktəb, sinif, müəllim və digər tematikalar üzrə şagirdlərin lüğətinə xeyli söz daxil olur. Savad

təlimi dövründə bu söz və ifadələrin dəfələrlə işlədilməsi və müəllimin yaradıcı işi bu sözlərin fəal nitqə daxil olmasına şərait yaradır.

I sinifdən şagirdlər kim? nə? hara? Sualları və bu suallara cavab olan ad bildirən sözlər üzərində əməliyyat aparırlar. II-IV siniflərdə isə Azərbaycan dili bir fənn kimi tədris olunduğu üçün şagirdlər ad bildirən kim? nə? hara? suallarına cavab verən sözlərin isim adlanmasını öyrənirlər.

Belə ki, şagirdlər ismin leksik mənası və qrammatik xüsusiyyətlərini, onun tək-cə əşyanı bildirməsini deyil, kəmiyyət və hala görə fərqlənməsini, ümumi və xüsusi olmasını, mənsubiyyət münasibətlərinə görə dəyişməsinə, cümlənin müxtəlif üzvü kimi işlənmə bilməsini də öyrənirlər.

İbtidai sinif şagirdlərinin leksikasının konkret (məktəb, sinif, çanta, təbaşir, qənd, küçə, şəhər, məşin və s.) və mücərrəd (arzu, xəyal, fikir, sevgi, nifrət, duyğu, düşüncə və s.) isimlərlə zənginləşdirilməsi prosesi hər bir dərstdə davam etdirilməlidir. Ümumi və xüsusi isimlərin tədrisi də lüğət işi üçün zəngin material verir.

Qeyd etmək azımdır ki, "Leksik-morfoloji çalışmalar morfologiya ilə leksikanın əlaqəsini təmin edən çalışmalarlardır. Bu çalışmaların aparılması zamanı şagirdlərin leksikaya aid əldə etdikləri biliklər morfologiyadan öyrəndikləri biliklərlə əlaqələndirilir, beləliklə də onlar morfologiyadan öyrəndikləri bilikləri tətbiq etməklə yanaşı, leksikadan əldə etdikləri bilikləri də yada salır, möhkəmləndirirlər"[5, 42].

"Sifət" bəhsinin tədrisi sifət haqqında ümumi məlumatla başlanır. Bununla əlaqədar olaraq müəllimin qarşısında lüğət işi üzrə məşğələləri planlaşdırmaq vəzifəsi durur; bunun üçün müəllim təxminən aşağıdakıları nəzərə almalıdır:

- 1) ibtidai sinif şagirdlərinə hansı sifətlər məlum deyil;
- 2) bu sifətlərdən daha çox işlənilmələri hansılardır.

"Sifət" mövzusunun tədrisində çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər sifətin tərifini şüurlu olaraq mənimsəsinlər, sifət haqqında geniş və aydın təsəvvür əldə etsinlər. Tərfi şüurlu surətdə öyrətməkdən ötrü oradakı sözlərin mənasının dərk olunması üzrə iş gedir. Sifət sözünün bir adı, bir də qrammatik mənası vardır. İnsanın sifəti dedikdə, onun zahiri görünüşü, üzünün quruluşu, rəngi, qaşları, gözləri və s. nəzərdə tutulur. Buna görə də canlı danışmada "Sifəti necə idi?", "Sifətdən kimə oxşayır?" və s. kimi ifadələr işlədilir, lakin qrammatikada sifət dedikdə yalnız insanın zahiri görünüşü deyil, ümumiyyətlə bütün şeylərin, canlı və cansız varlıqların əlamət və keyfiyyətini bildirən nitq hissəsi nəzərdə tutulur. Sifət sözünün birinci və ikinci mənası arasında sədd çəkmək olmaz. Əksinə, bu mənalar ifadə xüsusiyyətlərinə görə bir-birinə bağlıdır. Gözəl mənzərə dedikdə əşyanın gözəlliyi, yəni sifəti nəzərə çarpır.

İbtidai siniflərdə morfologiyanın tədrisində lüğət üzrə iş diqqətdən yayınmamalı, morfologiya üzrə biliklər dilin digər sahələri ilə, o cümlədən, lüğət işi sıx əlaqələndirilməlidir. Şagirdlərin lüğət işinə kortəbii proses kimi baxmaq olmaz, şagirdlərin lüğətinə daxil olan hər bir sözün mənasının dəqiqləşdirilməsi, fəallaşdırılması və təmizliyi qayğısına qalınmalıdır.

Leksik minimumun artmasında yeni sözlərin öyrədilməsi əsas yerlərdən birini tutur. Morfologiyanın tədrisində hər bir nitq hissəsində yeni söz yaratmaq imkanları mövcuddur. Müəllim məhz belə imkanlardan-morfologiyanın leksika ilə integrativ tədrisindən səmərəli şəkildə istifadə etməlidir. Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində feillərin müstəsna rolu olduğunu nəzərə alaraq, bu iş ciddi yanaşılmalıdır. Məsələn, feil başqa nitq hissələrinə məxsus sözlər düzəltmək üçün əsas rol oynadığı kimi, başqa nitq hissələrindən də müxtəlif feillər düzəlir. Feilin zamanlara görə dəyişməsinin izahı həm bir qrammatik kateqoriya kimi feilin zamanları haqqında anlayışı mənimsəməyə, həm də şagirdlərin lüğət ehtiyatının feilin zamanlarına aid feillər hesabına zənginləşməsinə səbəb olur.

Feillər zamana görə (keçmiş, indiki, gələcək zaman) dəyişdikləri kimi, şəxslərə görə də dəyişir. Kəmiyyətə tək və cəm olur: Mən yazıram (yazdım, yazacağam). Sən yazırsan (yazdın, yazacaqsan). O, yazır (yazdı, yazacaq). Biz yazırıq (yazdıq, yazacağıq). Siz yazırsınız (yazdınız, yazacaqsınız). Onlar yazırlar (yazdılar, yazacaqlar).

Feillərin zaman və şəxs kateqoriyalarını mənimsətmək üçün əvvəlcədən hazırlanmış tablo, plakat və sxemlərdən istifadə olunmalıdır. Feilin zaman və şəxs kateqoriyalarına aid rəngarəng çalışmaların icrası həm şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirir, həm də həmin kateqoriyaların mənimsənilməsinə təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-IV siniflər). Bakı, 2012
2. Abdullayev A.S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1968, 262 s.
3. Аударова Л.И. Формирование лингвистического отношения к слову у младших школьников. Возрастные возможности усвоения знаний. М.: Просвещение, 1966, 280 с.
4. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində lüğət işinin əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 220
5. Qrammatik çalışmaların tipləri və onların aparılması metodikası. Tərtib edən: dos. İ.O.Bayramov. Bakı: Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun nəşri, 1977, 60 s.
6. Qrammatik çalışmaların tipləri və onların aparılması metodikası. Tərtib edən: dos. İ.O.Bayramov. Bakı: Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun nəşri, 1977, 60 s.

Açar sözlər: morfologiya, leksika, integrasiya, tədris, lüğət ehtiyatı

Ключевые слова: морфология, лексика, интеграция, обучение, словарный запас

Key words: morphology, lexis, integration, learning, vocabulary

Резюме

Интегративное обучение морфологии с лексикологией

Словарный запас учащихся не следует рассматривать как спонтанный процесс, надо озаботиться уточнить, активировать и очистить значение каждого слова, включенного в словарный запас ученика. При преподавании морфологии в начальных классах не следует забывать о работе над словарем, а знания по морфологии должны быть тесно связаны с другими областями языка, включая словарный запас.

Обучение новым словам является одним из ключевых моментов в увеличении лексического минимума. Преподавание морфологии имеет потенциал для создания нового словарного запаса в каждой части речи. Преподаватель должен эффективно использовать такие возможности-морфологии в сочетании с лексическим обучением

Summary

Integrative learning morphology with lexicology

Pupils' vocabulary should not be considered as a spontaneous process, it is necessary to clarify, activate and clear the meaning of each word included in the pupil's vocabulary. When teaching morphology in primary school, one should not forget to work on the vocabulary, and knowledge of morphology should be closely related to other areas of the language, including vocabulary.

Learning new words is one of the key points in increasing the lexical minimum. Teaching morphology has the potential to create a new vocabulary in every part of speech. The teacher should effectively use such opportunities of morphology in combination with lexical training

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova